

**ПРИРОДООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО
САМОВРЯДУВАННЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.
(НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)**

У статті проаналізовано причини виникнення локальних екологічних катастроф на теренах Чернігівської губернії у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. Висвітлюється взаємозв'язок між розвитком промисловості в губернії й забрудненням навколишнього середовища та зменшенням природних ресурсів регіону. Показані природоохоронні заходи органів місцевого самоврядування, які сприяли покращенню стану навколишнього середовища в місцях життєдіяльності людей. Як висновок, вказано, що розвиток промисловості в Чернігівській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. спричинив значний тиск на природне середовище і ресурси краю.

Ключові слова: *Чернігівська губернія, органи місцевого самоврядування, природа, забруднення, промисловість, природні ресурси.*

У наш час питання захисту природного середовища в якому ми живемо є однією з найважливіших завдань людства. Розвиток промисловості й нові технології часто спричиняють екологічні катастрофи у різних куточках світу. Громадськість і дослідники часто звертаються до вивчення історії «природоохоронного руху» на українських землях. Дана стаття присвячена аналізу взаємозв'язку між розвитком промисловості й екологічними проблемами, які намагалися розв'язати органи місцевого самоврядування Чернігівської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Дана проблема в тій чи іншій мірі була висвітлена у працях Л. Раковського [1, 2], Л. Шарої [3], Ю. Нікітіна [4] та ін. Дослідники у переважній більшості розглядали проблему через призму боротьби органів місцевого самоврядування з епідеміями і забрудненням навколишнього середовища. Саме тому ми у нашій статті зупинимося на негативному впливі промисловості Чернігівщини на природу і окремі заходи самоврядних інституцій для поліпшення екологічної ситуації в регіоні.

На теренах Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. розвивалась головним чином дрібна і середня промисловість та промисли, які були пов'язані із переробкою сільськогосподарської продукції. Існуючі в той час підприємства по обробці шкіри, дерева і особливо – чавуно-ливарні, миловарні, салотопні, цукрові та інші заводи не мали очисних споруд. Залишки виробничої діяльності забруднювали повітря, річкові та ґрунтові води. У результаті діяльності промислових підприємств відбувалося порушення обмінних процесів, гальмувався фотосинтез, уповільнювався процес росту рослин та інше [5, с. 67]. Особливо потерпали від забруднення притоки і малі річки. Частим явищем стало задихання риби, зникнення раків. У 80-х рр. XIX ст. спостерігається тенденція щодо зменшення прямого спуску промислових відходів у відкриті водойми. Замість цього власники підприємств почали забруднювати луки, яри, болота та поля. У 90-х рр. XIX ст. в окремих повітах Чернігівської губернії забрудненість водоймищ перевищувала у 15 разів допустимі норми Німеччини і у 100 разів – Англії [6, с. 2].

Збільшенню шкідливих відходів сприяло удосконалення техніки і технології виробництва окремих товарів. Особливо це стосувалося цукрового виробництва. На більшості цукрових заводів у зазначений період починають використовувати дифузійний метод отримання соку. Перенасичений вологою жом швидко починав бродити і забруднювати повітря. На початку 80-х рр. XIX ст. у Чернігівській губернії медиками і окремими представниками самоврядних інституцій ініціювалося питання щодо ліквідації курганів заводських відходів на цукрових заводах, що забруднювали повітря.

Земські й міські лікарі в Чернігівській губернії з 60-х рр. XIX ст. звертали увагу місцевої влади на шкідливий вплив цукрового виробництва на здоров'я робітників. Наприклад, губернське лікарняне відділення фіксувало існування ряду професійних хвороб у робітників Корюківського цукрового заводу в 1880 р.: лихоманки, запалення легенів, різні пропасниці, катари шлункового тракту, простуди, ревматизм та ін. [7, арк. 4]. Велика маса нечистот сприяла поширенню епідемії, у тому числі й холери. Наприклад, Сосницьке повітове земство констатувало, що з появою «міазмів» з'явилися епідемії холери і тифу. Лише біля Холменського заводу захворіло 1500 селян [8, с. 95, 102]. Епідемії поширювалися на значні території. Наприклад, у 1879 р. епідемія дифтериту охопила 134 населених пункти 11 повітів Чернігівської губернії. З 4027 осіб, які захворіли, померло 49,5%. Такий стан речей негативно позначався на повсякденному житті мешканців краю, що викликало справедливе занепокоєння з боку частини лікарів та громадськості. Промислові відходи підприємств разом з міськими нечистотами сприяли виникненню і поширенню певних хвороб. Ці шкідливі елементи негативно впливали на людський організм. Статистичні звіти лікарень засвідчують збільшення захворювань, пов'язаних з діяльністю нирок, нервової системи, печінки, органів дихання та серцево-судинної системи.

Не менш катастрофічною була ситуація із вирубкою лісів. Дрова використовувалися не лише у побуті для опалення, але й для різноманітних технологічних процесів. Чернігівська губернія в зазначений період мала достатньо значні площі зайняті лісами. Окремі населені пункти навіть отримали свою назву від лісів, серед яких вони будувались. У залежності від потужностей промислових підприємств на сезон один завод спалював від 1000 до 2000 куб. саж. дров, що потребувало знищити 50 - 100 дес. лісових насаджень. Лише за період з 1862 по 1881 рр. у Чернігівській губернії для потреб цукрових заводів було знищено більше 22000 дес. лісу, використано 412301 куб. саж. дров. Тільки у Сосницькому повіті з 1856 по 1892 рр. площа лісів скоротилася з 110000 до 61,5000 дес. З середини до кінця XIX ст. загальна площа лісів на

Чернігівщині скоротилася на 7% [9, с. 179]. Наприклад, цукровозаводчик Епштейн купив у поміщика І.М. Дурново в Чернігівському маєтку «Жукотка» 900 дес. соснового лісу, який був повністю знищений упродовж двох років [10, с. 17]. На піщаних ґрунтах в окремих повітах родючим був лише незначний верхній шар, який худоба і люди швидко руйнували. Це у свою чергу призводило до ерозії і подальших фінансових втрат. У Прилуцькому повіті місцеві дослідники відмічали, що після вирубки лісу ґрунт може дати 1 - 2 середніх урожаїв гречки, але потім він стає не родючим, бо сипучий пісок легко вивітрюється. За 30 пореформених років піскові пустелі на Чернігівщині зросли на 37.303 дес. і займали 1,5% площі губернії (у 1893 р. – 70.321 дес.). У середньому пісками засипалося більше 1000 дес. землі [11, с. 3]. Зменшення лісів призводило до змін флори і фауни в регіоні. Місцеві мешканці і громадськість відмічали зниження кількості різних видів риби (у тому числі й червоної) у річках, бурих ведмедів, бобрів, оленів та диких лісових бджіл.

У другій половині XIX – на початку XX ст. у Російській імперії на законодавчому рівні не існувало законодавчих актів, які б були спрямовані на захист природного середовища і збереження ресурсів. Держава покладала на поліцію та органи місцевого самоврядування завдання по наведенню чистоти у населених пунктах, а також за санітарною безпекою на місцях. Земська та міська реформи закріпили дане положення на законодавчому рівні. Гласні на місцях самі визначали пріоритетні завдання самоврядних інституцій. У залежності від своїх фінансових можливостей і розуміння нагальності даної проблеми органи місцевого самоврядування розробляли спеціальні санітарні комісії та правила, які були спрямовані на вивезення нечистот з населених пунктів і запобіганню поширення епідеміологічних захворювань. Для цього виділялися кошти на упорядкування торгівлі, вивіз нечистот, профілактику захворювань та інше. Самоврядні інституції намагалися залучати до вирішення зазначених проблем і поліцію, але штати поліцейських установ були обмеженими і там не було осіб із необхідними спеціальними знаннями. Тому

поліцію долучали до природоохоронної діяльності, коли було необхідно складати заборонні приписи тощо.

Земства і муніципальні структури взяли на себе основний тягар вирішення даної проблеми. У той же час необхідно зазначити, що серед представників самоврядних інституцій не було однастайності при визначенні причин забруднення навколишнього середовища і його наслідків. Так у 1889 р. Чернігівське губернське земство констатувало, що на рішення повітових земських зборів впливали власники місцевих підприємств, які систематично не виконували рішення санітарних комісій [12, с. 12]. До складу санітарних комісій крім представників місцевої адміністрації, поліції та гласних входили лікарі. Однак, діяльність останніх інколи викликала дорікання з боку громадськості. Наприклад, лише у 1898 р. лікарським губернським відділенням було затверджено «Правила про заходи попередження забруднення повітря і води цукровими заводами», які забороняли скидати забруднені промислові води у водоймища. Промисловцям рекомендувалося будувати біля підприємств спеціальні відстійники. Тільки після відстою або фільтрації воду можна було спрямовувати у водоймища. При цьому вода, у момент змішування з іншою водою, не повинна була перевищувати «температуру повітря» (20 градусів) [13, с. 16]. Також без попереднього очищення «Правилами» заборонялося спускати промислові стоки на торфовища, болота і луки. Контролювали виконання санітарних норм було покладено на поліцію та земство.

У містах муніципалітети велику увагу змушені були приділяти охороні та збереженню водних ресурсів. Водойми в межах міст відчували на собі негативний вплив міського життя (у першу чергу виробничої діяльності). Для зменшення шкідливих викидів у водойми міська влада приймала різні постанови, що забороняли таку практику. Наприклад, спираючись на постанову Міністерства внутрішніх справ (1872 р.) «Про будівництво та експлуатацію промислових підприємств» Клишівська дума в 1887 р. видала положення «Про заборону спускати у р. Туросну неочищені промислові стоки» [14, арк. 412]. При наявності коштів у міста муніципалітети робили спроби

очищення водойм. Але головною причиною малих успіхів у цьому напрямку діяльності було скрутне фінансове становище та інколи недостатнє розуміння гостроти існуючої проблеми.

Окремим напрямком роботи органів місцевого самоврядування була боротьба за укріплення піщаних ґрунтів. У 1899 р. до губернської земської управи звернулося громади 7 з повітів щодо виділення коштів для укріплення піщаних ґрунтів: Чернігівський повіт – 8 населених пунктів (2042,5 дес.), Городнянський – 7 (673 дес.), Новгород-Сіверського – 2 (225 дес.), Стародубського – 1 (200 дес.), Сосницького – 5 (910 дес.), Суражського – 6 (2500 дес.). За 11 місяців 1899 р. управа видала на засадження піщаних ґрунтів «шелюгою» 209 руб. 39 коп.

Після звернення губернського земства до управління державним майном Чернігівської губернії останнє безкоштовно мешканцям Городнянського, Чернігівського, Суразького, Стародубського і Конотопського повітів значну кількість «шелюги» та інших саджанців [15, с. 62 - 63]. У випадках, коли земство не мало запасів саджанців воно через пресу зверталося до місцевих мешканців і по високих цінах закуповувало необхідну кількість. Для задоволення потреб у «шелюзі» земство виділяло кошти для утримання спеціального «питомника» площею 9 дес. На зазначені потреби щорічно виділялося 91 руб. 50 коп. За 1899 р. завдяки діяльності губернського земства було укріплено 578,25 дес. піщаних ґрунтів [16, с. 65 - 66].

Самоврядні інституції розуміли значення природоохоронної діяльності, тому що екологічні проблеми негативно впливали на життєвий рівень населення. Для покращення ситуації в містах громадські управління проводили роботу з озеленення населених пунктів, охорони міських лісів та очищення водойм. Боротьба за збереження лісових насаджень та засадження піщаних ґрунтів не залишалися поза увагою і муніципальних структур. Науковці вже в той час довели, що кожні 10% лісистості збільшують опади на 4% [17, с. 97]. Органи міського самоврядування, розуміючи гостроту проблеми, включалися до її вирішення. У першу чергу муніципалітети намагалися проводити роботу

по озелененню міст. Сади, сквери, алеї, парки створювалися як за кошти самоврядних структур, так і за рахунок меценатів. Саме завдяки місцевій громадськості виникають і набувають популярності парки у Чернігові, Ніжині, Кролевеці та інших населених пунктах. Велика кількість зелених насаджень покращувала якість повітря. Також проводилася робота по збереженню існуючих міських лісів (існувала спеціальна охорона).

Слід відзначити і роль прогресивно налаштованої громадськості та меценатів, які піднімали питання збереження навколишнього середовища та відновлення природних ресурсів. Завдяки їх зусиллям питання охорони природи стає в окремих повітах і населених пунктах Чернігівської губернії одним із пріоритетних в діяльності самоврядних інституцій.

Отже, можна зробити висновок, що розвиток промисловості в Чернігівській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. спричинив значний тиск на природне середовище і ресурси краю. Тогочасні технології сприяли продукуванню значної кількості промислових відходів, які накопичуючись у певній кількості негативно впливали на здоров'я людей часто провокуючи епідемії різних захворювань. Тогочасні технології передбачали надмірне навантаження на природні ресурси, що негативно позначилося на біологічному розмаїтті флори і фауни Чернігівщини.

У той же час органи місцевого самоврядування і громадськість розуміли важливість збереження, а по можливості й відновлення природних ресурсів губернії. Самоврядні інституції приймають постанови, які сприяють реалізації практичних природоохоронних заходів. Однак, не можна сказати що діяльність у даному напрямку не носила системний характер. Головними причинами такої ситуації стали скромні фінансові можливості самоврядних інституцій і нерозуміння окремими гласними актуальності природоохоронної діяльності.

Неоднозначність результатів діяльності місцевого самоврядування у другій половині XIX – на початку XX ст. вимагає подальших досліджень на всеукраїнському і регіональному рівнях. Заслужують на особливу увагу такі питання: формування нових соціальних груп у містах, зміни повсякденного

життя міського населення у другій половині XIX – на початку XX ст., участь останніх у вирішенні нагальних потреб міст, формування своєї «міської культури» українських міст та ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Раковський Л.Е. Виникнення екологічних ситуацій в Лівобережній Україні у зв'язку з промисловим розвитком у II пол. XIX ст. / Л.Е. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 2002. – Вип. 5. – С. 62 – 67.
2. Раковський Л.Е. Вплив капіталістичної цукрової промисловості Чернігівської губернії на оточуюче середовище та його соціальні наслідки / Л.Е. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – Вип. 4. – С. 8 – 18.
3. Шара Л. Природоохоронна діяльність муніципальних структур придесення у 70 – 90-х рр. XIX ст. / Л. Шара // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2. – С. 31 – 35.
4. Нікітін Ю. О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування / Ю. О. Нікітін. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. – 328 с.
5. Раковський Л.Е. Виникнення екологічних ситуацій в Лівобережній Україні у зв'язку з промисловим розвитком у II пол. XIX ст.
6. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1894. – 27 марта.
7. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 127, оп. 32, спр. 187, 508 арк.
8. Земский сборник Черниговской губернии. - Чернигов: Тип. Губернского земства, 1873. - № 1. – 308 с.
9. Записки КОРТО. – К.; Б.и., 1882. – Т. XII. – 310 с.
10. Раковський Л.Е. Вплив капіталістичної цукрової промисловості Чернігівської губернії на оточуюче середовище та його соціальні наслідки ...
11. Черниговские губернские ведомости. – 1892. – 14 мая.

12. Земский сборник Черниговской губернии. - Чернигов: Тип. Губернского земства, 1889. - № 5 - 6. – 310 с.

13. Раковський Л.Е. Вплив капіталістичної цукрової промисловості Чернігівської губернії ...

14. ДАЧО. – Ф.146, оп. 1, спр. 8. – 126 арк.

15. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1899 год. – Чернигов: Типография губернского земства, 1899. – 345 с.

16. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1899 год. ...

17. Рахлин В.К. Общество и живая природа. Краткий исторический очерк истории взаимодействий / Рахлин В.К. – М.: Мысль, 1989. – 260 с.

Никитин Ю.А. Природоохранная деятельность органов местного самоуправления во второй половине XIX ст. – в начале XX ст.(на примере Черниговской губернии).

В статье проанализированы причины возникновения локальных экологических катастроф в Черниговской губернии во второй половине XIX ст. – в начале XX ст. Показана взаимная связь между развитием промышленности в губернии и загрязнением окружающей среды, а также сокращением природных ресурсов региона. Показаны природоохранные мероприятия органов местного самоуправления, которые способствовали улучшению состояния окружающей среды в местах проживания людей. Как вывод, указано, что развитие промышленности в Черниговской губернии во второй половине XIX - начале XX в. вызвал значительное давление на природную среду и ресурсы края.

Ключевые слова: Черниговская губерния, органы местного самоуправления, природа, загрязнение, промышленность, природные ресурсы.

Nikitin Y.O. Environmental activities of local authorities in the late 19th - early 20th century (case study of Chernihiv province).

The article analyzes the causes of local environmental disasters on the territory of Chernihiv province in the late 19th - early 20th century. It reveals the

relationship between the development of industry in the province, environmental pollution and natural resources reduction in the region. The environmental measures of local authorities that have contributed to improving the environment in areas of human vital activities are given. In conclusion, given that the development of industry in Chernihiv province in the late nineteenth - early twentieth century, causing significant pressure on the environment and resources of the region.

Keywords: *Chernihiv province, local authorities, nature, pollution, industry, natural resources.*